

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

ЎЙИН ОРҚАЛИ БОЛАЛАР МОНОЛОГИК НУТҚИНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИМ.М.Джолымбетова – психология фанлари буйича фалсафа доктори
К.Гулмуратова – магистрант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: мактабгача ёш даври, нутқ, монологик нутқ, ўйин фаолияти, соғломлаштириш дастури, педагогик-психологик технологиялар.**Ключевые слова:** дошкольный возраст, речь, монологическая речь, игровая деятельность, оздоровительная программа, педагогико-психологические технологии.**Key words:** children's age, speech, monologue speech, game activity, treatment program, pedagogical and psychological technology.

Кириш. Мактабгача ёшдаги болалар учун тузилган дастурларнинг марказида ўйин ётади. Изланишлар шуни кўрсатадики, ўйинлар кичик ёшдаги болалар ҳаётининг муҳим қисми ҳисобланади. Ўйин ва ривожланиш бир-бирининг қўлидан етаклайди, шунинг учун ҳам болалар ҳар томонлама ривожланиши учун турли хил шароитлар, уларнинг эркин ўйнашлари учун имкониятларга бой бўлиши, яъни бошқа болалар билан гуруҳ бўлиб ўйнаши, фаол ва мураккаб драматик ўйинларни талқин қилиши ва тизимли ўйинларни гуруҳ бўлиб ўйнаши учун муносиб имкониятлар яратилиши зарур.

Экспертларнинг фикрича, «Ўйин болаларнинг билиш ва ҳаракатланиш кўникмаларининг ўсиши, шунингдек, атрофимизни ўраб турган кишилар олами ва унда ўзининг ўрнини билиш учун керак. Болаларнинг ижтимоий кўникмалари ўз тенгдошлари билан ўзаро таъсир пайтида ривожлантиради, бунда улар қоида нима, бу қоидалар қандай ишлаб чиқилади ва ҳақиқат, адолат нима эканлиги тўғрисида билиб оладилар. Улар ҳамкорлик қилишни ва бир-бирлари билан ўртоқлашишни ўрганадилар. Вазифалар, топшириқлар қўйиш ва уларни муваффақиятли ҳал этиш, бошқа болалар билан биргаликда ҳаракат қилиш, шахсий, жисмоний, ақлий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш чоғида уларнинг ўзига-ўзи баҳо беришлари ривожланади». Шунинг учун ҳам тарбиячилар олдидаги масъулият жуда катта.

Тарбиячи ўйинни ташкил қилар экан, ўйин ҳаракатлари турлича, қизиқарли, кўرғазма ва таркатма жиҳозлари хилма-хил, энг муҳими, бола учун сеvimли бўлишини таъминлаши лозим, бундан ташқари ўйин ҳаракатлари, шартларини бола яхши ўзлаштирган бўлиши керак ва бу ҳаракатлар бола учун қийинчилик туғдирмаслиги, унинг жисмоний зўриқишига олиб келмаслиги муҳим. Ана шундагина ўйин болалар учун завқли туюлиши, марокли ўтиши мумкин ва бола бундай ўйинларни жон-дили билан берилиб ўйнайди, бундай ўйинлар ўз-ўзидан болани ақлий фаолиятга тайёрлайди ва мантикий фикрлашни ошириб боради.

Мисол тариқасида мантикий ҳаракатли ўйинлардан бирини олиш мумкин. Бунда болалар икки гуруҳга бўлинадилар ва гуруҳ сардорини сайлайдилар. Тарбиячи болаларга ўйин қоидаcини тушунтиради, бунда сардор бориб, белгиланган доира ичига шаклнинг бир қисmini чизиб қайтади, навбатдаги бола бошқа қисmini, ўйин сўнгидида берилган намунадаги шакл чизилиши лозим, ўйинни шундай ташкил қилиш керакки, шаклнинг ҳар бир детал гуруҳдаги болаларга етарли тарзда бўлиши ва охириги бола охириги детални чизиб тугатиши лозим. Қайси гуруҳ олдинроқ чизиб тугатса, у гуруҳ ғолиб ҳисобланади ва бунда шаклнинг сифатига ҳам баҳо берилади. Ўйинга «куён» шакли танланиши мумкин. Мана шу шаклни чизишда 2 та гуруҳда 14 та бола, яъни 7 тадан бола иштирок этади. Ўйин охирида суҳбат уюштирилади. Савол-жавоб ташкил этилиб, ана шу куён ҳақида қисқача эртақ ёки ҳикоя тузилади. Ўйинни бошқача ташкил этиш ҳам мумкин. Масалан, «мевалар» ва сабзавотлардан

иборат таркатма расмлар орасидан гуруҳлар уларга топширилган кўрсатмага биноан «мева» ёки «сабзавот»ни топиб, «доира» ичига жойлаштириб қайтишлари лозим бўлади ва ҳар сафаргидек ҳар бир бола биттадан расм қўйиб келиши керак, бу расмларда ҳарфлар ёки сонларни ифодалаш ҳам мумкин. Бундай ўйинлар учун танлаган у ёки бу мавзу бола учун машғулотлар давомида ўрганилган, ўзлаштирилган бўлиши керак. Соғломлаштириш ойларида ҳам қўллаш мумкин бўлган, бундай мантикий ҳаракатли ўйинларни ўйнаш бола учун фақатгина ижобий самара беради ва нафакат ақлан, жисмонан, руҳан ривожланади, балки боғланишли нутқи ҳам шаклланиб боради [1:47.]

Асосий қисм. Болалик давридаги ўйинлар, уларнинг камол топишидаги аҳамияти тўғрисида кўплаб илмий мақолалар, асарлар яратилган. Чунки, ўйинлар болалик йилларида боланинг бошқа ҳар қандай ишларидан устиворлик қилади. Ҳар бир соғлом бола ўйинни бор вужуди билан ўйнайди, чунки, ўйнар экан қувонч оламида кезади. Ўйин боланинг дидини ўстиради, мантикий тафаккурини ривожлантиради, теъварак - атроф билан таништиради.

Ўйин мактабгача ёшдаги болага ривожлантирувчи таъсир кўрсатади. Ўйинлар турига кўра болаларга турлича таъсир этади. Масалан, ҳаракатли ўйинлар бола ҳаракатини мувофиқлаштиради, ҳаракат малака кўникмаларини шакллантиради, куч ва чидамлилигини ривожлантиради. Воқеабанд ўйинлар болаларни катта ёшлар оламига кириб боришига ёрдам беради. Бундай ўйинлар болалар, ўзлари катта ёшлилар ҳаётида кўрган нарсаларини амалда мужассамлаштирадilar. Улар ҳеч бир ўйламай туриб шифокор, боғбон, ҳайдовчи, ўқитувчи, тарбиячи, ҳамширага айланиб қолишлари мумкин. Болалар катта ёшлилар меҳнати ва фаолияти соҳасидаги билимларига ижодкорлиги ва орзу ҳаёлларини қўшиб қизиқарли ўйинларни уюштиришлари мумкин. Буларга, албатта, болалар катталарга тақлид қилиш орқали эришадилар. Болаларда жамоа бўлиб ўйналадиган бундай ўйинлар ўзгалар билан мулоқотда бўлишга, ўзаро муносабатга кириш ва ўйинни белгиланган қоидаларга мувофиқ ўйнаш кўникмасини ривожлантиради.

Ўйин болага катта қувонч бахш этади, чунки ўйинда бола асл болалигини намойён қилиш, фаол ҳаракат қилиш имкониятига эга бўлади. Болага оила доирасидаги ўйинлар жуда хуш ёқади. Акалари, опалари ва умуман катта ёшдагилар билан бола бажонидил ўйнайди. Катта ёшдагилар бола воқеабанд ўйинларини бевосита ёки белвосига иштирокчилари бўлишлари мумкин.

Маълумки болалар ўйнайдиган ўйинлар турли мавзу ва воқеабанд ўйинларга эга бўлиши мумкин. Табиий мавзудаги, боланинг оз бўлсада табиат соҳасидаги билимларига асосланадиган ҳамда кишиларнинг табиатдаги у ёки бу фаолиятларини акс эттирадиган ўйинлар бола ҳаётида муҳим ўринни эгаллайди.

Агар ота-оналар, катта ёшдагилар болага табиатни бевосита кўзатиш меҳнат, бадий адабиёт, телекўрса-

тувлар, диафильмлар ва шу каби бошқа қўлланмалар орқали таништирсалар, боланинг воқеаликни бу соҳасидаги қизиқиши унинг ўйинларида албатта ўз аксини топади.

Болалар сайр пайтида баланд бинолар олдида ўтишлари мумкин. Шунда курувчилик касби, қурилишда ишлатиладиган ғишт, ганч, қум, оҳак ва бошқа қурилиш материаллари, курувчилик касби – ганчкорлик, ғишт терувчи, сувоқчи; биноларнинг баландлиги, гўзаллиги ва ҳоказолар ҳақида жумлалар тузадилар.

Гулзорлар, боғларга саёҳатлар давомида тарбиячи самолётлар, поездлар, гуллар, фавворалар ҳақида суҳбатлар уюштириши мумкин. Суҳбатларда предметларнинг ранги, туси, сони, катта-кичиклиги, тури, ўхшаш ва фарқли томонлари ҳақида ҳам машқ қилиб борилади. Шу билан бирга, “Нима ширин?”, “Нима учди?”, “Тушириб қолдирилган сўзларни топинг”, “Мен бошлайман, сен давом эт” каби машқлар ҳам грамматик жиҳатдан жумлаларни тўғри тузишга йўллайди.

Бугунги кунда машғулотларни интерфаол кўришидаги ўйинлардан фойдаланиб ўтказиш долзарб масалалардан бирига айланди.

Маълумки, “Педагогик технология” деганда ўқув-тарбия жараёни олдидан маълум тизимда узвий лойиҳалаш, маълум педагогик тизимнинг ҳаётда амалга оширилаётган лойиҳаси, қурилиши деган маъно тушунилади. Шу билан бирга, педагогик технология – бу педагог томонидан қўлланиладиган таълим самардорлигини оширишга хизмат қилувчи услублар йиғиндиси ҳисобланади. Педагогик технологияларни қўллашнинг бир қатор афзалликлари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

- таълим самардорлигини оширади;
- бола қизиқишларини кучайтиради;
- таълим мазмунини яхши ўзлаштиришга хизмат қилади;
- мотивациянинг юқори даражада бўлишини таъминлайди;
- ўтилган машғулотни яхши ўзлаштиришга ёрдам беради;
- тарбияланувчиларнинг мустақил фикрлай олиш қobiliятини шаклланишига олиб келади [2:51.]

Шу нуктаи назардан қараганда мактабгача катта ёшдаги болаларда боғланишли нутқни ривожлантириш ҳам маълум педагогик психологик тизимнинг лойиҳасидир. Яъни, болаларда боғланишли нутқни ривожлантириш мақсади, мазмуни, тарбия методлари, шакллари ва воситалари ифодаланган бир бутун тизим технологияси ҳисобланади.

Айни муаммага оид тадқиқотлар жараёнида ҳозирги давр талаби даражасида мактабгача катта ёшдаги болалар нутқини ўстиришнинг бир бутун тизими, мазмуни, ўзига хос хусусиятлари аниқлаб чиқилди ҳам-

да энг янги талаблар даражасида уни амалга ошириш методлари, шакллари ва воситалари технологияси ишлаб чиқилмоқда. Мана шу масала юзасидан кўриб чиқадиган бўлсак, мактабгача ёшдаги болаларнинг боғланишли нутқини ривожлантириш, мустаҳкамлашда интерфаол усуллардан, энергетик тарзда ташкил этиладиган ўйинлардан машғулотлар жараёнида ўринли фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, “Компот”, “Қувноқ шарчалар”, “Денгиз ва дельфин”, “Сувда, қуруқда” каби ўйинлар шулар сирасига киради. Мисол тариқасида “Денгиз ва дельфин” ўйинини кўриб чиқадиган бўлсак, бу ўйинда болалардан бири бошловчи ролида бўлиб, унинг бир қўли денгизнинг сатҳи, иккинчи қўли дельфин бўлади. Бошловчи дельфини денгиздан отилиб чиқишини қўл ҳаракатлари орқали кўрсатади. Дельфин сувдан неча маротаба отилиб чиқса, ўйинда иштирок этаётган болалар шунча марта чапак чалишлари лозим бўлади. Агар иштирокчилардан бири ўйин давомида ўйин шартини бузса ёки чапак саноғида хатога йўл қўйса, у ҳолда бу иштирокчи бирор шартни бажариши лозим бўлади. Масалан, денгиз ёки дельфин ҳақида топишмоқ, шеър, қўшиқ, эртақ ёки ҳикоя айтиб бериши талаб этилади. Ўйин тугагач, болаларга қуйидагича саволлар берилади: Болалар ўйин сизга ёқдими? Нима учун ёқди? Сиз дельфинга ўхшашни истайсизми? Нима учун? Ўйин давомида сиз нималарни ҳис этдингиз? ва ҳоказо. Бу каби ўйинлар болалар диққатини жамлайди, болаларнинг санаш кўникмаларини мустаҳкамлайди, нутқини фаоллаштиради, хотирасини чархлайди. Бундай ўйинларни эрталабки суҳбатларда, машғулотларда, сайрларда қўллаш мумкин.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, болаларнинг боғланишли нутқини ривожлантиришда уларни ўраб олган теварак-атроф, меҳнат жараёни, бадиий адабиёт асосий манба бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, Она-Ватан ҳақидаги тушунчалар, буюк сиймолар, анъанавий байрамлар, ўзбек халқининг урф-одатлари, маросимлари, машхур саркардалар ҳақидаги ҳикоялар, ривоятлар, халқ амалий санъати намуналари, транспорт ва алоқа воситалари, кундалик буюмлар ҳам болаларнинг боғланишли нутқини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Болаларда кўпроқ гуруҳ билан қилинган сайрларда теварак-атрофни кузатиб, тарбиячи ва дўстлари билан сўзлашади, уйда эса оила аъзолари билан мулоқот натижасида боғланишли нутқи шакллана боради. Мактабгача ёшдаги болаларнинг боғланишли нутқини ривожлантиришда энг замонавий технологияларни қўллаш, фикр ва жонли сўз, она тилининг ҳиссий-эстетик маъно кирраларини англаб олиш, унинг гўзаллиги, софлиги, бойлигини ҳис этиш орқали амалга оширилади. Шу аснода боғланишли нутқ малакасининг ўзлаштирилишига замин яратилади.

Адабиётлар

1. Умарова Ф. ва бошқалар. Бола шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълим. 2-модуль. -Т.: 2011, 47-б.
2. Миржалолова Л. Болаларни гаптириб ўйналадиган ўйинларга нутқий жиҳатдан тайёрлаш. -Т.: 2005, 51-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада мактабгача ёшдаги болаларнинг нутқини ривожлантириш масаласи, нутқда учрайдиган камчиликлар ва уларни монологик нутқини ўйин орқали шакллантириш масалалари келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена проблема речевого развития детей дошкольного возраста, дефекты речи и формирование у них монологической речи посредством игр.

SUMMARY. The problem of speech development of children of preschool age, speech defects and the formation of monologue speech in nix by means of games are presented in the state.

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ У МЛАДЕНЦА

У.А.Калиллаева – ассистент преподаватель

Нукусский филиал Узбекского государственного университета физической культуры и спорта

Таянч сўзлар: таълим, ҳулқ-атвор, чақалок, психология, усул, алоқа, муаммолар.

Ключевые слова: воспитание, поведения, младенец, психология, метод, общения, проблемы.

Key words: education, behavior, infant, psychology, method, communication, problems.

Перед тем как рассматривать девиантное поведение у младенца изначально нужно рассмотреть само слово

девиантность, а также от чего это возникает и есть ли его решение. В наше время существуют много индиви-